

6. Modern mens zijn en in God blijven geloven

[Een nieuwe theologische oriëntatie](#)

[Een pleidooi voor God?](#)

[Hoe stel ik mij God voor?](#)

[Wij hebben God weggepresteerd](#)

[Menselijke vrijheid, het lijden en het kwaad](#)

Een nieuwe theologische oriëntatie

Als modern mens in God (blijven) geloven, vereist een nieuwe oriëntatie ten aanzien van twee kardinale zaken: de bijbelbeschouwing en de eigen godsvoorstelling. Dit geldt uiteraard alleen voor mensen die in de joods-christelijke traditie staan of in ieder geval - positief of negatief - beïnvloed zijn door deze godsdienstige traditie. Vanzelfsprekend heeft deze eis alleen betrekking op mensen binnen de door deze traditie gevormde cultuurkring, die zich willen heroriënteren omdat zij vastgelopen zijn met de vragen betreffende God en het geloof.

Deze hernieuwde bezinning is naar mijn mening dringend noodzakelijk voor mensen die met deze vragen geen raad weten nadat hun traditionele geloofswereld was ineengestort. Kortom, wie opnieuw wil nadenken over de diepste vragen van het leven, over oorsprong, zin en doel van het menselijk bestaan, over het mysterie van onze aardse werkelijkheid en over de zin en samenhang der dingen in de geschiedenis, moet zich theologisch heroriënteren. Dit betekent dat men zich opnieuw ervan rekenschap moet geven hoe men denkt over de Bijbel en over het geloof in God.

Deze heroriëntering moet noodzakelijkerwijs bij de Bijbel beginnen, om de eenvoudige reden dat de Bijbel de neerslag bevat van de theologische inzichten van de mensen die de basis hebben gelegd voor de joods-christelijke godsdienstige traditie. Een ander, beter, startpunt voor een nieuwe bezinning is er volgens mij niet. Wie elders zou willen beginnen, bijvoorbeeld bij de eigen godsvoorstelling, zal moeten toegeven dat zijn 'eigen' godsvoorstelling fundamenteel door de Bijbel is beïnvloed in die zin dat dit godsbeeld zijn beslag heeft gekregen op grond van een bepaalde visie op de Bijbel, ongeacht de vraag of deze visie juist of fout is geweest. Zelf ben ik ervan overtuigd dat de godsvoorstelling van vele mensen gebaseerd is op een veelvoud van misverstanden betreffende de Bijbel. Daarom kun je beter bij de bron van vele misvattingen beginnen: de bijbelbeschouwing.

Wie nog een ander startpunt zou willen kiezen, bijvoorbeeld een moderne maatschappij-analyse, zal mij gelijk moeten geven wanneer ik dan zeg dat alle moderne maatschappijcritici op de één of andere wijze door de bijbelse traditie zijn beïnvloed. Dit geldt zowel voor een Marx, die zich uit reactie heeft afgezet tegen de godsdienst van zijn tijd, als voor een Beyers Naudé, die zich door het evangelie geïnspireerd weet tot een bepaalde maatschappijvisie. Men kan juist vanuit een primaire interesse voor maatschappijkritiek ook beginnen zich opnieuw ten aanzien van de Bijbel te oriënteren en zich afvragen waarom fundamentele bijbelse noties, zoals

gerechtigheid, vrede en naastenliefde, in onze maatschappij nauwelijks enige praktische toepassing vinden.

Een derde zou misschien willen beginnen met een schone lei: gewoon van voren af aan mediteren over het Grote Mysterie. Maar dit is natuurlijk een illusie. Er bestaan geen religieuze leien die nog schoon zijn. Bovendien kun je onmogelijk een streep zetten onder alles wat in de loop van de tijd gedacht en gezegd is over God. Ik heb in één van de vorige hoofdstukken gezegd dat ik wou dat wij schoon schip konden maken en opnieuw konden beginnen met de Bijbel en met de vraag naar God. Toen ik dat schreef, wist ik natuurlijk best dat het niet kan. Er is nu eenmaal een traditie waarmee je, hoe dan ook, rekening moet houden, omdat de Bijbel niet alleen via, maar ook dankzij deze traditie tot ons gekomen is.

Dit betekent intussen niet dat wij slaven van deze traditie moeten zijn, maar veeleer dat wij een kritische dialoog moeten aangaan met onze eigen traditie. De enige zinnige weg voor mij is: een grondige herbezinning ten aanzien van de bron van onze eigen traditie, de Bijbel. Daarom geloof ik niet in de religieuze partnerruil van mensen die in onze westerse maatschappij de christelijke traditie inruilen voor een soort 'oosterse mystiek'. Dit is in feite een vlucht uit de werkelijkheid ter bevrediging van het individuele religieuze gevoel.

Wie zich heroriënteert ten aanzien van de Bijbel, wordt sowieso geconfronteerd met de vraag naar God. Alleen al om het feit dat wij in de Bijbel de neerslag hebben van een eeuwenlange worsteling met de godsvraag, zou het dwaas zijn aan dit indrukwekkende stuk documentatie voorbij te gaan. De Bijbel is ook al om deze reden uitermate geschikt als uitgangspunt voor een nieuwe theologische oriëntatie.

Het is werkelijk beschamend en ontstellend dat er na meer dan een eeuw van wetenschappelijk bijbelonderzoek nog zo weinig is doorgedrongen tot het grondvlak van de kerk. Doordat verouderde opvattingen betreffende de Bijbel binnen de kerk niet alleen geduld, maar soms ook met man en macht verdedigd worden, is er een vervreemding ontstaan tussen de moderne mens en de Bijbel. De kloof tussen bijbelwetenschap en de traditionele bijbelbeschouwing wordt hoe langer hoe groter. Daardoor komt niet alleen de functie van de Bijbel in gevaar, maar loopt ook de kerk het risico hoe langer hoe meer ongeloofwaardig te worden en haar functie te verliezen.

Het is ter wille van de kerk, die mij zeer na aan het hart ligt, en ten behoeve van de vele 'zoekenden' binnen de kerk en de vele 'randkerkelijken', die in feite buiten de geloofsgemeenschap staan, dat ik in de voorafgaande hoofdstukken gepleit heb voor een nieuwe oriëntatie ten aanzien van de Bijbel. Een moderne bijbelbeschouwing is onmisbaar voor wie meent leiding te moeten geven aan moderne mensen die naar God vragen. Mensen theologisch de weg wijzen is immers één van de kerntaken van de kerk! Dit houdt in dat de kerk zich kritisch moet opstellen tegenover haar eigen traditie, juist omdat deze haar lief is, en dat zij zich voortdurend moet heroriënteren op de basis van deze traditie: de Bijbel. Door de hindernis en de ergernis van een verouderde bijbelbeschouwing weg te nemen, zal de kerk zichzelf vandaag weer meer toegankelijk maken voor de moderne mens.

Een pleidooi voor God?

Voor de Bijbel en voor een deugdelijk gebruik ervan heb ik met name een pleidooi gehouden omdat ik ervan overtuigd ben dat de Bijbel een goede wegwijzer is voor een bezinning op de godsvraag. Ik voel mij echter niet geroepen bij wie dan ook een pleitrede voor God te houden. God heeft dat niet nodig en heeft daaraan ook geen behoefte. Ik wacht mij ervoor reclame te maken voor God, zo in de trant van: ik geloof in God, u ook? Of mensen aan te bevelen: je moet God erbij nemen, met God meer mans! God is goed voor je! Een dergelijke Joris Driepinter-theologie stuit mij tegen de borst, want God is niet iets dat je erbij kunt nemen en waarvan je kunt profiteren.¹

God is er gewoon, en waar het om gaat, is dat wij Hem erkennen. Dat Hij bestaat, is voor mij een vanzelfsprekende zaak. Als Hij niet bestond, dan waren wij er ook niet. Dat er een schepping is, die een samenhangend geheel vormt, en dat er mensen leven op onze aarde die samen wereldgeschiedenis maken, heeft zijn grond in het bestaan van de scheppende, coördinerende en zingevende Macht, die wij 'God' noemen. Wie een andere, betere aanduiding hiervoor kan bedenken, mag van mij een eredoctoraat in de theologie krijgen.

Onlangs hoorde ik dat een aankomend student in de theologie gezegd zou hebben: wie praat er nu nog over God in deze tijd? Daarmee verwoordde hij wat al enige tijd mode schijnt te zijn: niet over God te spreken. Ik weiger aan deze onbeschaamde vorm van escapisme mee te doen. Daarom was mijn eerste reactie toen ik het hoorde: wat is theologie anders dan spreken over God? Theologen, die niet meer over God willen spreken, moeten eerst maar bewijzen dat zij origineel zijn door voor zichzelf een andere benaming dan 'theoloog' te bedenken, anders zijn zij volstrekt ongeloofwaardig. Dat er pseudo-theologen zijn, kan ik mij best voorstellen, maar wat zijn in godsnaam 'atheïstische' theologen? In ieder geval geen theologen, eerder ideologen! Theologen, die niet over God spreken, bewijzen alleen maar dat zij als theologen gefaald hebben. Laten zij vooral maar doorgaan *niet* over God te spreken, dan brengen zij Hem tenminste niet in diskrediet. Het is dan ook te hopen dat zij de surrogaten, die zij in de plaats van God laten functioneren, niet op een kwade dag weer 'God' gaan noemen, want dan hebben zij een afgod.

Het verzwijgen van God, zijn bestaan ontkennen, Hem dood verklaren, is helemaal niet modern meer. Dat hebben wij gehad. Het is voor mij een misvatting dat je als modern mens niet in God kunt geloven. Ik geloof dat veel moderne mensen best in God zouden willen geloven, maar het wordt hen zo moeilijk gemaakt, zo niet onmogelijk. Aan de ene kant doordat zij denken dat geloven in God noodzakelijkerwijs betekent één bepaalde voorstelling van God erop na te houden, een voorstelling die hun, op zijn zachtst gezegd, niet aanspreekt. Aan de andere kant door de houding van gelovigen, die hun voorstelling van God normatief willen stellen voor anderen. Het zijn met name mensen uit fundamentalistische kringen, die anderen een godsvoorstelling willen opdringen, soms zo fanatiek, dat ik mij afvraag of zij nu eigenlijk in God geloven, dan wel in een

¹ Joris Driepinter is een figuurtje dat dertig-veertig jaar geleden in diverse reclames voor melk werd gebruikt en nu een comeback maakt. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Joris_Driepinter.

bepaalde godsvoorstelling. Geloof in God is namelijk iets anders dan in een bepaalde *voorstelling* van God geloven!

Voorwaarde voor modern mens zijn en in God geloven is, zoals gezegd, een nieuwe oriëntatie ten aanzien van de eigen godsvoorstelling. Van bepaalde godsvoorstellingen moet ik zeggen dat zij God bij vele mensen in diskrediet hebben gebracht. Ik denk hier met name aan godsvoorstellingen in de moderne tijd, die gebaseerd zijn op een verouderde en achterhaalde bijbelbeschouwing. Buiten zowel als binnen de kerk hoor ik wel eens mensen zeggen: in de gangbare voorstelling van God zijn er dingen die mij afstoten en het mij onmogelijk maken in zo een God te geloven: een God die willekeurig verkiest en verwerpt, een almachtige God die zijn eigen wetten in de natuur overtreedt door met 'wonderen' in te grijpen, een liefdeloze God, die chaotiserend werkt, die al dat kwaad in de wereld toelaat.

Tegen deze mensen wil ik zeggen dat deze voorstelling een karikatuur van de God van de Bijbel is. God is niet zo en Hij doet niet zo. Uiteraard komen dergelijke voorstellingen van God in bepaalde lagen van de Bijbel voor, maar ze weerspiegelen alleen maar de geloofsinzichten van een bepaalde fase in de ontwikkeling van de bijbelse godskennis. In het licht van de *voortgaande* godskennis in de Bijbel moeten ze toch als achterhaald beschouwd worden. In onze tijd berusten zulke versteende voorstellingen van God op een verkeerd verstaan van de Bijbel. Daarom vind ik dat een nieuwe oriëntatie ten aanzien van je godsvoorstelling moet beginnen met een grondige herbezinning op de bijbelbeschouwing die je erop nahoudt.

Hoe stel ik mij God voor?

Geen twee mensen hebben precies dezelfde voorstelling van God. Het beeld dat men van God heeft, is het resultaat van een complex van factoren die bepalend zijn voor je voorstellingsvermogen. En dat is bij ieder individu verschillend. Toch is er een zekere denkstructuur waaraan wij allen gebonden zijn, willen wij ons iets van God voorstellen: het denken en spreken over God met behulp van *antropomorfismen*, mensvormige voorstellingen en metaforen. Geen modern mens hoeft zich ervoor te generen zo over God te denken en te spreken. Wij weten best dat wij het ondefinieerbare niet anders kunnen definiëren dan op deze wijze, dat wij het onaanspreekbare nooit zullen kunnen aanspreken zonder gebruik te maken van de taal waarmee wij dingen benoemen en van mens tot mens met elkaar communiceren. Wij kunnen het onzegbare niet anders zeggen dan bij wijze van spreken.

Als je over God denkt, spreekt en je Hem wilt voorstellen, moet je dat poëtisch doen. Over God kun je beter een gedicht of een lied maken dan een opstel. Daarom is de grote charme van de kerk voor mij dat zij een *liturgie* heeft, die weliswaar gebrekkig, tijdgebonden en voortdurend aan herziening toe is, maar toch een groot goed is: het poëtisch verwoord, gezongen geloof in God.

God is in wezen onvoorstelbaar en toch kunnen wij ons Hem voorstellen als de absolute Liefde, de Zingever van ons bestaan, het Licht in onze duisternis, de Troost in ons leed, de Toekomst in onze uitzichtloosheid, de Weg, de Waarheid en het Leven.

Wij kunnen ons wel een voorstelling ervan maken als wij ons laten inspireren door het geheel van de bijbelse godskennis: zowel door de geloofsinzichten van oud-Israël als door het leven, het voorbeeld en de leer van Jezus. En dat is voor mij genoeg.

Wij hebben God weggepresteerd

Volgens de bijbelse godsvoorstelling is God er omdat Hij er is, en wel helemaal, totaal en overal. Er zijn geen gebieden, noch aspecten van het leven, noch gebeurtenissen in de geschiedenis, die buiten zijn bereik vallen en waarmee Hij niets te maken heeft. God-vrije of God-loze terreinen bestaan niet. Als Schepper en onderhouder van alles wat leeft en bestaat, is Hij overal aanwezig. Het terrein van zijn handelen is de totaliteit van onze werkelijkheid. Natuur en geschiedenis, mensenwereld en dierenwereld, hemel en aarde zijn voor Hem geen gescheiden gebieden, waar Hij meer of minder aanwezig is. Het is één groot geheel dat God in zijn hand houdt. Zoals wij gezien hebben, geschiedde voor oud-Israël *alles* onder Gods bestiering en kwam de wil van God gaandeweg tot uiting door de theologische interpretatie van de gebeurtenissen. Het feit dat God de totaliteit van het gebeuren bestiert, betekent echter in geen geval dat het ten koste gaat van de menselijke verantwoordelijkheid en menselijke vrijheid. God en mens nemen ieder voor 100 procent deel aan het gebeuren in de wereld in een samenspel, een *partnerschap*. Wat de mens betreft, spreekt het nogal vanzelf dat zijn inbreng fundamenteel bepaald, en daarom ook beperkt wordt, door de mogelijkheden van zijn menselijk vermogen. Vragen wij welk aandeel God en welk de mens heeft in alles wat er in de wereld gebeurt, dan is het aandeel van beide, volgens de bijbelse visie, 100 procent.

Een goede illustratie van het bijbelse standpunt is de uitspraak in Psalm 127: *'Als de Heer het huis niet bouwt, tevergeefs zwoegen de bouwlieden eraan; als de Heer de stad niet bewaart, tevergeefs waakt de wachter'*. Het is eigenlijk God die bouwt en bewaart, en Hij doet het niet met behulp van een bovennatuurlijk leger van engelen, maar door middel van mensen die Hij in staat stelt te bouwen en te bewaren. Wij zijn medewerkers van God, zegt Paulus in een brief aan de gemeente van Corinthe.

De bijbelse gedachte van een partnerschap, een medewerkerschap, hebben wij echter in de loop van de tijd ingeruild voor de gedachte van een *werkverdeling* tussen God en mens: de mens doet het gewone, God het buitengewone; de mens doet wat hij kan, God neemt over waar het menselijk kunnen ophoudt. Deze onbijbelse voorstelling van een werkverdeling op basis van kunnen, macht en ervaring, zou je een soort estafette-theologie kunnen noemen: wij komen als mensen zelf al een heel eind, maar op een gegeven moment zijn wij aan het eind van ons Latijn, dan moet God overnemen, wil er überhaupt nog iets gebeuren.

Zo is ook de onbijbelse gedachte van een *terreinverdeling* ontstaan: wij op het onze, God op het zijne. Er zijn dan ook mensen die spreken van 'Gods terrein, waar de mensen van af moeten blijven', zoals het terrein van de buitenaardse ruimte, het terrein van geboorteregeling en het voorkomen van ziekten door immunisatie, het terrein van de verdeling van goederen en welvaart. Wij mogen, zeggen ze, niet op Gods terrein

komen, maar wij mogen Hem wel, als wij niet verder kunnen, vragen om ons op ons terrein te komen helpen! Deze *estafette-theologie* heeft dan ook consequenties voor het bidden: voor velen begint het bidden pas als God 'ingeropen' wordt om in een noodsituatie 'in te grijpen' en 'over te nemen'.

Een andere consequentie van deze opvatting is: hoe méér wij kunnen, hoe minder hebben wij God nodig. Laat ik dit met twee voorbeelden toelichten. In vroeger tijden, toen er in Nederland vaak overstromingen door dijkbreuk plaatsvonden, sprak het vanzelf dat men voortdurend God vroeg het land te beschermen tegen de aanslagen van de zee. In latere tijden hebben wij gewoon betere dijken gebouwd. Ik geloof niet dat veel Nederlanders vandaag de dag eraan denken God te bidden ons tegen de zee te beschermen. Er zijn stellig méér die bidden dat God de zee tegen ons moet beschermen!

Een ander voorbeeld: niet al te lang geleden ging men zich in geval van ziekte al gauw tot God wenden, maar intussen hebben wij geleerd om veel ziekten met succes te bestrijden. God raadplegen? Welnee, eerst naar de dokter, dan naar de specialist, en als zij niets meer voor ons kunnen doen, dan pas wordt God ingeroepen. Eerst zelf doen, en alleen als het nodig is, God erbij halen.

Zo hebben wij God en mens tot elkaars concurrenten gemaakt. Terreinwinst voor de mens betekende terreinverlies voor God. En zo hebben wij God weggepresteerd. Daarom functioneert God voor veel mensen pas aan de periferie van hun bestaan, en daarom hebben theologen Hem als overbodig, dood, verklaard. Door anderen wordt Hij nog wel, als het nodig is, erbij gehaald als 'gatenvuller', als 'verklaring' voor raadsels. Willen wij opnieuw over God nadenken, dan moeten wij van deze voorstelling zien af te komen en, in aansluiting op de bijbelse visie, God weer plaats geven in het *centrum* van ons bestaan. Geloof in God betekent voortdurend en absoluut in relatie met Hem leven, permanent op Hem betrokken zijn, geheel van Hem afhankelijk zijn, met open oren, open ogen door het leven gaan om al zijn tekens te verstaan. Dat betekent open staan voor en rekening houden met onze gehele werkelijkheid in al haar dimensies, de zintuiglijk waarneembare zowel als de verborgen dimensies, want God is overal.

Menselijke vrijheid, het lijden en het kwaad

Wanneer wij God zó in het centrum van alles stellen, rijst onmiddellijk de vraag hoe het dan zit met de menselijke vrijheid. Velen zullen al gedacht hebben: ik wil geen marionet zijn van een God die alle touwtjes in handen heeft. Laat ik hen gerust stellen, hoewel ik me veel erger dingen kan voorstellen. In aansluiting op wat ik daarstraks opgemerkt heb over de bijbelse voorstelling van de relatie tussen God en mens als een partnerschap, moet ik hen ook herinneren aan de bijbelse voorstelling dat de mens geschapen is '*naar het beeld van God*' (Genesis 1:26) en dat God de mens '*een haast goddelijke staat*' heeft gegeven (Psalm 8:6). Dit betekent dat de mens Gods representant op aarde is, zijn gevolmachtigde, die namens Hem handelt! Dit betekent dat de mens voor 100 procent de vrijheid heeft om binnen het kader van het partnerschap te handelen in verantwoordelijkheid tegenover zijn Partner.

God gebruikt zijn macht niet als almacht ten koste van de vrijheid van de mens, maar schept voor de mens de ruimte en vrijheid van handelen tot in het absurde toe. Het is in het kader van deze aan de mens geschonken vrijheid dat God dingen 'toelaat', waarvan wij zeggen: hoe is het mogelijk dat God het zover kan laten komen? Dat Hij toegelaten heeft dat mensen 'zijn eigen zoon' op een afschuwelijke wijze konden vermoorden en dat Hij toegelaten heeft dat miljoenen leden van het oude godsvolk in gaskamers omkwamen, dat Hij toelaat..., zijn absurde bewijzen van hoe ver God bereid is te gaan in het honoreren van de aan de mens geschonken vrijheid.

Vrijheid voor de mens betekent ook dat een mens wordt wat hij is krachtens de wetten van erfelijkheid en de invloeden van zijn omgeving: er worden mensen als verstandelijk gehandicapt, blind, doof of mismaakt geboren, of met een aanleg om bepaalde ziekten te krijgen. Deze vrijheid houdt ook in dat de mens aan vele gevaren blootstaat: hij kan het slachtoffer worden van allerlei dingen, inclusief natuurrampen, ongelukken en andere catastrofes. Dit illustreert nogmaals de onbeperkte vrijheid van de mens.

Dat God bepaalde voor ons onbegrijpelijke dingen toelaat, sluit zijn liefde en solidariteit met de mens niet uit, maar juist in. Hij staat naast de mens in de gevaarlijke ruimte van diens vrijheid. Dit is de essentie van de boodschap van het Oude Testament en de zin van het leven, lijden en sterven van Jezus.

Als wij zo van de menselijke vrijheid overtuigd zijn, dan beseffen wij pas hoe groot de menselijke verantwoordelijkheid is. Hoe groter de vrijheid hoe groter de menselijke verantwoordelijkheid voor zijn handelen. De mens draagt de volle verantwoordelijkheid voor zijn aandeel in de gang van zaken in de wereld. De manier waarop wij al te grif dingen aan God toeschrijven, waarvoor *wij* verantwoordelijk zijn, is op zijn minst goedkoop. Wanneer er dagelijks doden vallen in het verkeer, moeten wij niet God er voor verantwoordelijk stellen, maar eerder erkennen dat het te wijten is aan onze onveilige wegen en ons gebrek aan fatsoen en naastenliefde in het verkeer, aan de onverschilligheid waarmee wij met ons eigen en met andermans leven omgaan.

De plaats van God in dit trieste geheel is dat Hij naast de weerlozen en de getroffensten staat, en dat Hij mensen voor de zoveelste keer oproept elkaar te ontzien en lief te hebben en eerbied voor het leven te hebben. Met de uitspraak 'dat heeft God zo gewild' moeten wij erg voorzichtig zijn. God zal wellicht de eerste zijn om een 'vrome' uitspraak als deze categorisch te ontkennen.

In het vorige hoofdstuk heb ik erop gewezen dat in de bijbelse geschiedschrijving nog geen onderscheid wordt gemaakt tussen de 'wil des bevels' en de 'wil des besluits'. Men heeft er niet altijd behoefte aan gehad het handelen Gods nader te kwalificeren. Dit betekent nu ook weer niet dat men in de Bijbel zonder meer alles op Gods rekening heeft geschreven. In oud-Israël heeft men diep nagedacht over het probleem van het kwaad in de wereld en is men tot de conclusie gekomen dat de mens verantwoordelijk is voor veel kwaad en dat rampen vaak zijn eigen schuld zijn.

Over de vraag of het lijden als een straf van God gezien moet worden, heeft men heel verschillend gedacht; in het boek Job wordt heftig geprotesteerd tegen een goedkope straftheologie. Hoe het ook zij, alles valt binnen de invloedssfeer van God: in het boek

Job krijgt de satan toestemming van God om Job te beproeven. Juist wanneer wij dit accepteren, hebben wij behoefte eraan Gods aandeel nader te omschrijven. Voor mijn gevoel is er een fundamenteel verschil tussen datgene wat God toelaat in het kader van de vrije ruimte die Hij de mens geeft, en datgene wat Hij als zijn wil aanbeveelt. Anders gezegd, niet alles wat er gebeurt, wordt door God gewild in die zin dat Hij de initiatieven ertoe neemt, maar Hij laat veel toe, zij het onder protest. Daarmee zijn wij terug bij de menselijke verantwoordelijkheid, die in het moderne godsgeloof zeer centraal behoort te staan. Ze stelt hoge eisen aan onze theologie en onze ethiek, dat wil zeggen, aan ons spreken over en namens God, in onze omgang met elkaar en met de aarde waarop wij leven.